

TENG TARKIBLI QO‘SHMA GAPLARDA MARKAZ VA QURSHOV MUNOSABATI (UNIVERSAL SINTAKTIK BOG‘LIQLIK MODEL ASOSIDA)

Jumanova Guljamol

Jizzax davlat pedagogika universiteti 1 - bosqich magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19422103>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi teng tarkibli qo‘shma gaplar zamonaviy lingvistik yondashuv – Universal sintaktik bog‘liqlik modeli asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda markaz (head) va qurshov (dependent) munosabatlari aniqlanib, teng tarkibli qo‘shma gaplarning ko‘p markazli tuzilishi ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘shma gap, teng tarkibli qo‘shma gaplar, sintaktik, markaz va qurshov, Universal sintaktik bog‘liqlik modeli, struktura, predikativ.

Annotation. This article analyzes Uzbek compound sentences with equal content based on a modern linguistic approach - the Universal Syntactic Dependency Model. The study identifies the head and dependent relationships and sheds light on the multi-center structure of compound sentences with equal content on a scientific basis.

Keywords: Compound sentence, compound sentences with equal content, syntactic, center and periphery, Universal Syntactic Dependency Model, structure, predicative.

Kirish

Tilshunoslikda gap tuzilishini o‘rganish muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Ayniqsa, qo‘shma gaplarning sintaktik xususiyatlarini aniqlash til tizimini chuqur anglashga yordam beradi. O‘zbek tilida teng tarkibli qo‘shma gaplar keng qo‘llaniladigan va murakkab tuzilishga ega bo‘lgan birliklardan biridir.

An’anaviy sintaksisda bunday gaplar tarkibidagi qismlar teng huquqli deb qaraladi. Biroq zamonaviy lingvistik modellar, xususan Universal Dependencies (UD) modeli bu tuzilmani yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Mazkur maqolaning maqsadi — teng tarkibli qo‘shma gaplarda markaz va qurshov munosabatlarini aniqlash hamda ularni UD modeli asosida tahlil qilishdir.

Teng tarkibli qo‘shma gaplar

Qo‘shma gap va uning turlari, qo‘shma gaplarning tabiati masalasi jahon tilshunosliklari qatorida o‘zbek tilshunosligida ham keng va atroflicha o‘rganilgan. Ushbu sohada ayniqsa, akademik G‘. Abdurahmonov va M. Asqarovalarning xizmatlarini alohida qayd etishimiz lozim.

Shuningdek, A. G‘ulomov, H. G‘oziyev, F. Kamolov, H. Rustamov, A. Nurmonov, N. Mahmudov va boshqalar ham o‘zbek tilida qo‘shma gap sintaksisini o‘rganish va rivojlantirishga munosib hissa qo‘shganlar.

Keyingi yillarda (o‘tgan asrning 90-yillaridan) o‘zbek tilshunosligida qo‘shma gaplarni, umuman sintaktik hodisalarni yangicha nuqtayi nazar bilan sistemaviy-struktur usulda o‘rganish boshlandi.

Qo‘shma gaplar tuzilishiga ko‘ra sodda gapga o‘xshash ikki va undan ortiq predikativ birlikning intonatsiya va mazmun jihatdan bir butunlik hosil etishi bilan yuzaga keluvchi gap hamda gapning struktural jihatdan alohida bir turidir.

Qo‘shma gaplar tuzilishi va qurilish materialiga ko‘ra sodda gaplardan farq qiladi.

Sodda gaplar bitta predikativ asosdan, qo‘shma gap esa ikki va undan ortiq predikativ asosdan tashkil topadi. Qo‘shma gaplarning umumiy lisoniy sintaktik qolipi [WPm] U [WPm] ko‘rinishiga egadir. O‘zbek tiliida qo‘shma gaplarning asosan uch turi ajratiladi:

1. Teng tarkibli qo‘shma gaplar [qolipi – [WPm], [WPm].
2. Tobe tarkibli qo‘shma gaplar [qolipi – [WPm] – [WPm].
3. Mutanosib tarkibli qo‘shma gaplar [qolipi – [WPm] – [WPm].

Teng tarkibli qo‘shma gaplarning sintaktik xususiyatlari:

Teng tarkibli qo‘shma gaplar ikki yoki undan ortiq predikativ birliklardan tashkil topadi.

Bu birliklar o‘zaro teng bo‘lib, biri ikkinchisiga grammatik jihatdan bo‘ysunmaydi.

Bunday gaplarning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

1. predikativ qismlarning mustaqilligi
2. grammatik tenglik
3. bog‘lovchilar orqali birikish
4. umumiy intonatsion yaxlitlik

Masalan:

Saodatxon eshikni ochib yubordi va uyga muzday kuz havosi kirib keldi.

(S. Zunnunova)

Bu gapda ikkita mustaqil predikativ birlik mavjud bo‘lib, ular “va” bog‘lovchisi orqali birikkan.

Universal sintaktik bog‘liqlik modeli

Universal sintaktik bog‘liqlik modeli zamonaviy tilshunoslikda keng qo‘llaniladigan yondashuvlardan biri bo‘lib, u gapni markaz va unga bog‘langan elementlar asosida tahlil qiladi.

Modelning asosiy tushunchalari:

Markaz (head) — asosiy element

Qurshov (dependent) — markazga bog‘langan birlik

Sintaktik munosabat — ular orasidagi aloqa

Bu model ayniqsa kompyuter lingvistikasi va avtomatik matn tahlilida muhim ahamiyatga ega.

Markaz va qurshov tushunchasi

Markaz gapning asosiy sintaktik elementi bo‘lib, odatda kesim orqali ifodalanadi. Qurshov esa markazni aniqlovchi yoki to‘ldiruvchi element hisoblanadi.

Masalan:

Men Xo‘jakent qishlog‘idan keldim. (Oybek)

Bu gapda:

“keldim” — markaz

“men” — ega (qurshov)

“qishlog‘idan” — hol (qurshov)

“Xo‘jakent” — aniqlovchi (qurshov)

Teng tarkibli qo‘shma gaplarda markazlararo munosabat

Teng tarkibli qo‘shma gaplarda har bir predikativ birlik o‘z markaziga ega bo‘ladi. Shu sababli bunday gaplar ko‘p markazli tizim sifatida qaraladi.

Masalan:

Yo 'lchi chopiqni tugatdi va u tezda boyning bog'iga keldi. (Oybek)

Bu gapda:

“*tugatdi*” — birinchi markaz

“*keldi*” — ikkinchi markaz

“*va*” — bog'lovchi

Har bir markaz o'ziga tegishli qurshovlar bilan birgalikda alohida sintaktik birlikni tashkil qiladi.

Quyidagi misolni ko'rib chiqamiz:

Talaba kutubxonada kitob o'qidi va do'sti uyda dam oldi.

Tahlil:

1-qism:

markaz: “*o'qidi*”

qurshovlar: “*talaba*”, “*kutubxonada*”, “*kitob*”

2-qism:

markaz: “*dam oldi*”

qurshovlar: “*do'sti*”, “*uyda*”

Bu misolda har ikkala qism mustaqil bo'lib, bog'lovchi orqali birikkan.

Xulosa

Ushbu izlanish jarayonida quyidagi xulosalarga keldik:

Teng tarkibli qo'shma gaplar ko'p markazli sintaktik tizimdir.

Har bir predikativ birlik alohida markazga ega.

Qurshov elementlar markaz atrofida shakllanadi.

Universal sintaktik bog'liqlik modeli bu munosabatlarni aniq va tizimli tarzda ifodalash imkonini beradi. Teng tarkibli qo'shma gaplar o'zbek tilining sintaktik tizimida muhim o'rin tutuvchi murakkab birliklardan biri hisoblanadi.

Ularning asosiy xususiyati sodda gaplarning o'zaro teng bog'lanishi va mazmunan mustaqil holda bir butun fikrni ifodalashidir.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, teng tarkibli qo'shma gaplarda har bir sodda gap alohida sintaktik markazga ega bo'ladi. Ushbu markazlar odatda kesim orqali ifodalanib, gapning predikativ asosini tashkil etadi.

Bunda markazlar o'zaro koordinativ munosabatga kirishadi va biri ikkinchisiga bo'ysunmaydi, balki teng huquqli sintaktik birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, qurshov elementlarning roli ham muhim ekanligi aniqlandi. Qurshovlar markazni aniqlashtiruvchi va kengaytiruvchi birliklar sifatida ishtirok etadi hamda ular ayrim hollarda har bir markazga alohida tegishli bo'lsa, boshqa holatlarda umumiy bo'lib, bir nechta markazga xizmat qilishi mumkin. Bu esa teng tarkibli qo'shma gaplarning iqtisodiy va ixcham tuzilishini ta'minlaydi.

Universal sintaktik bog'liqlik modeli asosida olib borilgan tahlil teng tarkibli qo'shma gaplarning struktur-semantik xususiyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga imkon yaratdi.

Ushbu model yordamida gap tarkibidagi elementlar o'rtasidagi bog'lanishlar aniq va tizimli ravishda ifodalandi.

Xulosa qilib aytganda, teng tarkibli qo‘shma gaplarda markaz va qurshov munosabatini o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy yo‘nalishlar, xususan, kompyuter lingvistikasi, avtomatik matn tahlili va tarjima tizimlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa mazkur yo‘nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010.
2. Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis). – Toshkent: Universitet, 2006.
4. G‘ulomov A.. O‘zbek tilida qo‘shma gaplar. – Toshkent: Fan, 1987.
5. Shukurov Sh.. O‘zbek tilida sintaktik munosabatlar. – Toshkent: Fan, 1991.
6. Tesnière Lucien. Elements of Structural Syntax. – Paris, 1959.